

Мяло А. С.

ТЮРКІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ «МАЛЬВИ» РОМАНА ІВАНИЧУКА)

У статті порушено проблему українсько-тюркських мовних контактів та проаналізовано специфіку функціонування тюркських запозичень в українській мові, зокрема у художній літературі, на прикладі історичного роману «Мальви» Р. Іваничука. Виокремлено групи тюркізмів за семантикою та ступенем їхнього засвоєння, подано відомості про їх походження.

Ключові слова: тюркізми, лексичні запозичення, мовні контакти.

Українська мова протягом свого історичного розвитку контактувала з багатьма мовами сусідніх народів, поповнюючи лексичну систему запозиченнями. Одним із джерел таких запозичень були тюркські мови. Тому закономірним є відображення лексики тюркського походження у творах української художньої літератури, зокрема в історичній прозі.

Варто зазначити, що ми маємо зразки давніх тюркських запозичень в українському фольклорі, тюркізми трапляються у найдавніших пам'ятках, зокрема «Слові о полку Ігоревім», пізніше – у творах Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, кримському циклі новел М. Коцюбинського, віршах Лесі Українки. У другій половині ХХ ст. письменники звертаються до історичної тематики. Тому часто у їхніх творах знаходять відображення княжі і козацькі часи, а також взаємодія українців із тюркомовним населенням того часу.

Об'єктом цього дослідження є один із таких історичних творів, а саме роман «Мальви» Романа Іваничука, зокрема відображення тюркізмів у ньому. Цей твір зображує події ХVII ст., коли відбувалися активні військово-політичні та інші контакти українського народу з тюркським населенням Криму, що спричинило засвоєння нової лексики. Основні події твору перенесено на землі Криму та Османської держави, тож для зображення життя героїв серед кримського населення автор використовує відповідну лексику, зокрема тюркізми. Частина цих слів увійшла у наш щоденний вжиток і не потребує додаткового коментування, але деякі з них читачеві важко зрозуміти без пояснення, наприклад слова на позначення турецьких реалій, титулів чи військових чинів того часу, а також слова, словосполучення чи й цілі речення турецькою мовою, що потребують перекладу й коментування у примітках.

Одним із критеріїв для класифікації тюркських лексичних запозичень роману є ступінь засвоєння лексем. Крім цього, зважаємо на семантику слів, тому виокремлюємо також семантичні підгрупи тюркізмів твору.

Лексика, що має високий ступінь засвоєння, регулярно вживається та органічно існує у лексичній системі української мови. Такі слова могли зберігати своє первісне значення, або ж їхня семантика звужувалася чи розширювалася з часом. Вони також зазнавали фонетичних трансформацій, зокрема звуки, що були не характерні для української мови, замінювалися близькими за якістю. Крім того, зміни могли відбуватися на морфологічному рівні (наприклад, надання словам відповідних закінчень, суфіксів). Таким чином, «тюркізми розподіляються за наявними в українській мові типами відмінювання, набувають категорії числа, відмінка, роду (відсутньої в тюркських мовах)» [6]. Прикладами таких слів можуть бути: *бугай, булава, кіш, кобза, курінь, отаман, тютюн* та ін.

До цієї групи у творі належать переважно терміни, пов'язані з діяльністю козацтва на території України. Часто такі слова переосмислюються, змінюють своє первісне значення, а зараз сприймаються українцями як питома лексика. Наприклад, слово «кіш» (т.м. *koş*) – козачий стан, літнє житло кочовиків; табір, стан. Це запозичення з тюркських мов, у турецькій мові «*koş*» також означає «стадо». Тому первісно це термін вівчарства: «стійло для овець», а також «табір людей та скоту сукупно». Це інше значення не таке поширене на сучасному етапі розвитку мови, тому потребувало роз'яснення у примітках роману. В українську мову термін міг увійти ще в домонгольську добу й активно вживатися вже у перших козацьких громадах [11, с. 326]. У романі маємо лексему «кіш» у декількох значеннях. По-перше, як військовий

термін, організацію армії Кримського ханства: «Вирушав кримський *кіш* ще раз походом туди – на Україну» [3, с. 197]. Також «кіш» у творі – це термін вівчарства, стійло для овець, місце житла людей і овець, особливо на літніх пасовищах: «Мальва схопилася – хлопці витягувались, не квапилися вставати – і чимдуж побігла до *коша*, щоб першою стати при вигоні овець» [3, с. 87]. Як бачимо, автор актуалізує обидва значення лексеми.

Серед інших тюркізмів, які використовували у цій сфері життя, широке поширення здобуло слово «отаман» (крм.м. *ataman*), розвинувши своє значення. Найчастіше в українській мові «отаман» означає «ватажок козацького війська», або ж взагалі «ватажок, керівник». Воно є запозиченням з кримськотатарської мови, буквально «*ataman*» має значення «великий батько, найстарший», слово пов'язане з *ata* – «батько». У татар спочатку, очевидно, означало «старший пастух», ці ж отамани верховодили і під час грабіжницьких наскоків на українські землі [2, Т. 4, с. 231].

У романі «Мальви» лексема «отаман» вживається у таких контекстах: «Яке то щастя, що вони з мамою натрапили в горах саме на Ахмета і його батька, Юсуфа, – *отамана чабанів!*» [3, с. 88]. Як означення старшого пастуха, слово увесь час вживається у тексті. В іншому значенні, козацького ватажка, «отаман» вживається лише один раз на позначення ватажка козацького війська: «Донецькі козаки під командою *отамана* Наума Васильєва поклали під Азовом майже сімдесят тисяч турків і татар» [3, с. 99]. Як бачимо, тюркізм «отаман» має у творі переважно значення «старший пастух», і лише один раз – «керівник військового підрозділу». На позначення ватажка запорізького козацького війська це слово не вживається.

Розглянемо тюркізми, які проникли в українську мову разом з запозиченням понять чи реалій, а також ті, що позначають власне тюркські реалії. Це часто історизми та екзотизми, які потребують додаткового пояснення для сучасного читача. Їхня семантика переважно залишається сталою, зміни могли відбуватися на фонетичному чи граматичному рівні.

Серед цих слів можна виділити декілька лексико-семантичних груп. До першої зараховуємо тюркізми, що позначають державні чини, суспільні стани та титули, зокрема військові. Наприклад: *ага*, *бей*, *візир*, *калга*, *мурза*, *нуреддин*, *райя*, *улеми* та інші. Наприклад, «візир» (т.м. *vezir*) османською мовою означає «висока посадова особа в османському уряді» (відповідає сучасному прем'єр-міністру), уповноважена султаном

керувати державою. Означає найвище звання, посаду головного радника, військового головнокомандувача в уряді Османської імперії. У початковий період існування Османської держави візир був один і, в основному, займав посаду головного радника [9, с. 47, 127].

Іншу лексико-семантичну групу тюркізмів становлять слова, які використовували на позначення організації турецького війська, військових споруд і спорядження. Наприклад: *булук*, *оджак*, *орда*, *орта*, *капи-кулу*, *палаши*, *ятаган* та інші. Однією з частин турецької армії, назва якої добре відома українцям, є яничари. Слово «яничари» (т.м. *yeniceri*) у перекладі буквально означає «нова армія». Вони склали спеціальне професійне військо, що безпосередньо підпорядковувалося турецькому султанові і одержувало платню за свою відмінну службу. Цей рід війська виник у державі тюрків-сельджуків (1038–1194) та османів; армія була досконало організованою ще від часів правління Мурада I (1360–1389) і перебувала на службі до 1826 року [9, с. 231].

Наступну лексико-тематичну групу становлять тюркізми, пов'язані з релігією: *дервіш*, *мечеть*, *мінарет*, *намаз*, *рамазан*. Молитовний дім мусульман – мечеть (т.м. *mescit*), а мінаретом (т.м. *minare*) називають башту при мечеті, з якої муедзин кличе на молитву. Слово запозичено з турецької мови [2, Т. 3, с. 477].

Крім релігійних термінів, у романі «Мальви» є чимало тюркізмів на позначення реалій щоденного життя, предметів і явищ, які щодня оточують людину. По-перше, це державні установи та інші будівлі чи частини приміщення (наприклад: *балікхане*, *конак*, *гарем*, *селямлик*, *тімархане*). Крім того, велику групу становлять тюркські запозичення на позначення назв тогочасного одягу, взуття, головних уборів та інших частин вбрання (*папучі*, *фередже*, *чалма*, *чарик*, *яшмак*). Наприклад, «папучі» (т.м. *paris*) у перекладі означає «черевики, капці». Це слово є запозиченням з кримськотатарської мови [2, Т. 4, с. 286].

Чимало тюркізмів також є назвами продуктів харчування, їжі та напоїв. До цієї групи належать слова: *айран*, *баклава*, *пастирма*, *чорба*, *шербет*. Наприклад, назва напою «айран» (т.м. «*ayran*»): «кисломолочний продукт, що нагадує кефір, який тюрки уживають як прохолодний напій» [15]. Цей напій має давню історію, його продовжують вживати і сьогодні. Автор роману використовує цю назву для підкреслення первісно кочового способу життя тюрків: «Кочує степом великий ногай, нащадок монголів, котрий також, як і його предки, не знає хліба, а тільки м'ясо, *айран* і кумис» [3, с. 30], в іншому

місці він пише: «ординці... обпивались айраном» [3, с. 198]. Тобто здебільшого письменник використовує його як частину характеристики життя і побуту кочівників, до того ж з дещо негативною конотацією.

Запозичення відбувалися й у професійній сфері, різних галузях виробництва, торгівлі, зокрема запозичували назви тканин (*кисея, атлас, парча*). У творі знаходимо лексику на позначення тогочасної культури, зокрема музичні поняття (*ашуг, зурна*). «Зурна» (т.м. *zurna*) – сопілка, східний народний духовий музичний інструмент [7]. У романі автор використовує й інші поняття, щоб описати побут і реалії повсякденного життя тюркських народів, зокрема найменування грошових одиниць (*акче, алтин*). Окрему групу становлять слова на позначення навколишнього світу, рельєфу, тваринного і рослинного світу (*барс, чинара, мушмула, чайр, яйла*). Проте ці групи є менш численними.

Крім цього, у творі маємо чимало власних назв: антропонімів і топонімів, що може стати предметом окремого дослідження. Варто зазначити, що не лише на південноукраїнських землях, а й у центральноукраїнській топонімії найпоширенішими виявилися тюркські впливи [1, с. 132]. Топоніми, що первісно мали деякі варіанти найменування, зараз мають єдину загальноприйнятту назву, тюркське походження якої не усвідомлюється. Наприклад, назва півострова Крим теж тюркська («Кірт»), а його український відповідник – Перекоп – має тотожне значення, проте не є офіційною назвою.

Значення переважної більшості топонімів тюркського походження можна легко зрозуміти, якщо перекласти значення частин слова. Наприклад, «Чатирдаг»: «Çatır» – шатро, палатка і «Dağ» – гора. Ще одним прикладом є місто «Бахчисарай» (т.м. *Bahçesaray*), що у перекладі з турецької означає «Палац-сад» (*Bahçesaray*: «bahçe» – сад; «saray» – палац). Це одне з великих міст Криму, розташоване в долині, оточене з обох боків горами, біля маленької річки Чюрюк-су (тюрк.), що означає «гнила вода». Спочатку у саду в долині цієї ріки був побудований палац, що й започаткувало виникнення міста та визначило його назву. Місто засновано у 1502–1503 рр. ханом Менглі Гіреєм I, пізніше перетворилося на постійну столицю Кримського ханства [9, с. 128].

Серед антропонімів твору переважають тюркські імена арабського походження: султанів, ханів (Ібрагім, Сулейман, Баязид). Імена героїв українського походження також зазнають відповідних фонетичних трансформацій (Марія стає Маріям, Семен – Селім, Андрій – Алім, Хмельницький – Іхмеліскі). Також у творі є згадка про дружину султана Роксолану Хуррем. «Вона була названа турками Гасекі Гуррем, що означає «найулюбленіша та радісна, світла жінка» [8, с. 33].

Отже, у романі «Мальви» виявлено тюркізми, що стосуються різноманітних сфер людського життя, переважно це слова на позначення тогочасних реалій, титулів, військова та релігійна термінологія, також лексика, що має більший ступінь засвоєння і стала використовуватися на позначення власне українських реалій і явищ.

Список літератури

1. А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст : матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження / ред. І. К. Білодід ; Академія наук УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1974. – 174 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред. О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко ; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1982–2004. – 632 с.
3. Іваничук Р. І. Мальви : історичний роман / Р. І. Іваничук. – К. : Дніпро, 1968. – 202 с.
4. Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури / А. Ю. Кримський // Твори. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 447–585.
5. Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» / О. Прицак ; Український Науковий Інститут Гарвардського університету. – Київ : Обереги, 2008. – 359 с.
6. Рогаль М. С. Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. / М. С. Рогаль // З історії української та інших слов'янських мов : збірник статей ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 171–192.
7. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : УРЕ, 1985. – 966 с.
8. Туранли Ф. Роксолана в Стамбулі / Ф. Туранли // Роксолана у світі : історико-краєзнавчий збірник / авт.-упоряд. : Б. Гаврилів, І. Миронюк. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського нац. університету ім. В. Стефаника, 2008. – С. 32–35.
9. Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України / Ф. Туранли. – Київ : [Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України], 2010. – 365 с.
10. Халимоненко Г. І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови / Г. І. Халимоненко. – Київ : [Інститут українознавства], 1994. – Т. 1. – 84 с.
11. Халимоненко Г. І. Тюркська лексична скиба українського словника. Ч. 1 / Г. І. Халимоненко. – Київ : Київський нац. університет ім. Т. Шевченка, 2010. – 363 с.
12. Büyük Türkçe-Rusça sözlük : 48.000 kelime / Академія наук СССР, Інститут востокознавства. – İstanbul : Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 1994. – S. 950.
13. Devellioğlu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Османсько-турецький енциклопедичний словник). – Ankara, 1993. – 1195 p.
14. İslâm Ansiklopedisi : İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lûgati / İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. – Birinci bas. – İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1940–1986.
15. İstanbul ansiklopedisi / hazır. Reşad Ekrem Koçu. – İstanbul : TAN Matbaası, 1958.
16. Pakalın, Mehmed Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü (Тлумачний словник термінів і понять з османської

- історії). (3 Cilt). – İstanbul, 1993. – Cilt, I. – 870 s.; – Cilt, II. – 784 s. – Cilt, III. – 670 s.
17. Sâmî, Şemseddin. Kâmûs-î Türkî (Тюркський енциклопедичний словник). – İstanbul, 1989. – 1584 s.
18. Sertoğlu, Midhat. Osmanlı Tarih Lûğeti (Словник з османської історії). – İstanbul, 1986. – 384 s.
19. Türkçe sözlük / hazırladığı Mehmet Ali Agakay. – Gözden geçirilmiş 6. baskı. – Ankara : Bilgi Basımevi, 1974. – XVI, 893 s.

A. Mialo

TURKISH ELEMENTS IN THE UKRAINIAN HISTORICAL NOVEL

The article deals with the problem of the contacts of Ukrainian and Turkish languages and analyzes the specificity of the functioning of Turkish elements in the Ukrainian language, especially in literature, for example, in the historical novel “Malwy” by R. Ivanychuk. It examines groups of Turkish elements based on their semantics and degree of assimilation, also there is given the data of their origin.

Keywords: Turkish elements, lexical borrowing, language contacts.

Матеріал надійшов 25.11.2013

УДК 811.161.2“15/16”-112

Передрієнко В. А.

БАРОКО В КОНТЕКСТІ СТИЛЬОВОГО РОЗВИТКУ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI–XVIII ст.

Статтю присвячено висвітленню змін, які відбулися в історії української літературної мови за доби бароко – в другій половині XVI–XVIII ст.

Ключові слова: бароко, стильовий розвиток, староукраїнська літературна мова, друга половина XVI–XVIII ст.

Своєрідною аксіомою є положення про те, що XVII–XVIII ст. в історії української культури – це епоха Бароко. Назване положення, засновкове у працях Дм. Чижевського [21] і наступних авторів, логічно випливає і з досліджень нашого часу, наприклад В. Соболя [15], Б. Криси [10], З. Генік–Березовської [5] та інших. Специфіка епохи Бароко виявлялася в найрізноманітніших напрямках мистецького, літературного і літературно-мовного розвитку. До того ж, в Україні ця епоха не залишилася, так би мовити, поняттям лише хронологічним і стильовим, вона певною мірою формувала параметри духовного, естетичного і культурного життя освіченої людини. На думку Дм. Чижевського, «XVII сторіччя зробилося для України однією з тих епох, що в житті народів дали надовго визначають собою їх історичну

долю», воно «стало для української культури добою якщо не “золотою”, то “срібною”», а впливи стилю «бароко – несвідомі, непомітні, є скрізь, від народної пісні та народного мистецтва» [21, с. 371–372].

На сьогодні стилеві українського Бароко присвячено значну кількість наукових розвідок, у більшості яких об'єктом розгляду є проблеми історії української літератури і мистецтва XVII–XVIII ст. Менш досліджено цей напрямок із лінгвістичного погляду, проте й тут маємо ґрунтовні праці Л. Ушкалова [19], дисертаційні дослідження [6], ряд статей [11; 14]. Не викликає сумніву, що на окрему увагу заслуговує питання про те, як відбулася епоха Бароко на особливостях стильового розвитку староукраїнської літературної мови.